

ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ

Η μελέτη αυτή επιχειρεί να ερευνήσει και να αξιολογήσει την έννοια της Κυβέρνησης, έτσι όπως αυτή παρουσιάζεται στο ισχύον Σύνταγμα. Περιέχει εκτενείς αναφορές στην ελληνική Συνταγματική Ιστορία και στην Ιστορία των Πολιτικών Ιδεών. Επιχειρεί, επίσης, να περιγράψει διαγραμματικά την έννοια της Κυβέρνησης στη Μεγάλη Βρετανία, στη Γαλλία και στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας.

Ευχαριστίες οφείλω στους Καθηγητές κ.κ. Κώστα Μαυριά, Αριστείδη Γιαπαλή και Κώστα Ρέμελη, με τους οποίους συχνά αντάλλαξα σκέψεις και ωφελήθηκα από τις παρατηρήσεις τους. Χρήσιμες συζητήσεις είχα με τον Επίκουρο Καθηγητή κ. Αθανάσιο Τσιρωνά και τον Λέκτορα κ. Στυλιανό Κουτνατζή τους οποίους, επίσης, ευχαριστώ.

Συνέβαλαν στην παρούσα μελέτη οι κ.κ. Αθανάσιος Γλαβίνας (Μ.Δ.Ε., LL.M. Βοηθ) και Χάρης Παρασκευόπουλος (Μ.Δ.Ε.), οι οποίοι βοήθησαν στην επεξεργασία του κειμένου.

Ευχαριστώ, τέλος, τον εκδότη κ. Πάνο Σάκκουλα, ο οποίος συμπεριέλαβε την παρούσα μελέτη στις εκδόσεις του.

Α.Δ.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η έρευνα για την κυβέρνηση ισοδυναμεί με την αναζήτηση των μορφών που έλαβε η εξουσία διαχρονικά. Από το λυκαυγές της ανθρωπότητας έως τις ημέρες μας, ο προσδιορισμός του τρόπου βάσει του οποίου λαμβάνονται οι αποφάσεις κατέστη από τις πλέον προσφιλείς προσπάθειες της θεωρίας. Ο όρος διακυβέρνηση διατηρεί την πολυσημία του στις διάφορες γλώσσες, στις οποίες απαντάται.

Σε όλες τις σύγχρονες αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες η Κυβέρνηση διακρίνεται σε Κυβέρνηση υπό λειτουργική έννοια και σε Κυβέρνηση υπό οργανική έννοια. Η διερεύνηση της Κυβέρνησης υπό λειτουργική έννοια ταυτίζεται με την ιστορική διαδρομή της απόλυτης ισχύος η οποία επιβλήθηκε, αρχικά, με αποκάλυπτη και ωμή βία. Είναι η περίοδος κατά την οποία κυβερνούσε το ξίφος του κατακτητή. Σταδιακά αυτό μετατράπηκε σε εξουσία με μέριμνα για τους φορολογούμενους υπηκόους, η οποία εξελίχθηκε μέσα από προσπάθεια γραπτής οριοθέτησής της, για να λάβει τη σύγχρονη μορφή όπου η ισχύς έχει τιθασευθεί εντός του Συντάγματος και η εξουσία έχει, πλέον, μετατραπεί σε αρμοδιότητα.

Η εξέλιξη αυτή έλαβε στον περιορισμένο γεωγραφικά χώρο της Δυτικής Ευρώπης τη μορφή της σύγχρονης αντιπροσωπευτικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, με την ημιπροεδρική απόκλιση της Ε' Γαλλικής Δημοκρατίας να υπενθυμίζει ότι η συνταγματική εξέλιξη και διαμόρφωση του πολιτεύματος αποδίδεται σε πολλούς παράγοντες, μεταξύ των οποίων σημαντικό ρόλο παίζουν η επιρροή των πολιτικών ιδεών, τα γεγονότα που διαμόρφωσαν την πολιτική και συνταγματική ιστορία, καθώς και η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών. Η πορεία αυτή σηματοδοτείται από την αφαίρεση των ουσιαστικών αρμοδιοτήτων του μονάρχη και τη σταδιακή εξέλιξη ως Κυβέρνησης υπό οργανική έννοια του σώματος των θεραπόντων τις επιθυμίες του μονάρχη. Για να συμβεί αυτό συνταγματικά πρώτα αναδείχθηκε σε Υπουργικό Συμβούλιο υπό το βασιλέα και ακολούθως στο όργανο που λαμβάνει τις αποφάσεις, δηλαδή ως Κυβέρνηση.

Το ισχύον Σύνταγμα 1975/86/01/08 περιλαμβάνει στο Τμήμα Δ' δέσμη διατάξεων σχετικών με την Κυβέρνηση. Το ισχύον Σύνταγμα καθιερώνει το πολίτευμα της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας. Όπως και το Σύνταγμα του 1927, το οποίο εγκαθίδρυσε τη Β' Ελληνική Δημοκρατία, το ισχύον Σύνταγμα καθορίζει ότι το Υπουργικό Συμβούλιο αποτελεί την Κυβέρνηση. Αντιθέτως, το Σύνταγμα του 1844, το οποίο καθιέρωσε τη Συνταγματική Μοναρχία, όπως και το μεταγενέστερο του 1864, που καθιέρωσε με τη σειρά του το πολίτευμα της Βασιλευόμενης Δημοκρατίας, θεωρούσαν το Υπουργικό Συμβούλιο ως το σώμα των στενών συμβούλων του Βασιλιά, ο οποίος ελάμβανε τύποις τις αποφάσεις. Η αποδοχή εκ μέρους του Γεωργίου Α' της κοινοβουλευτικής αρχής επέλυσε μόνο

το ζήτημα της προέλευσης των μελών του Υπουργικού Συμβουλίου από την πλειοψηφία της Βουλής. Δεν αντιμετώπισε όμως τις συνταγματικές διατάξεις κατά τις οποίες ο Βασιλεύς επέλεγε και διόριζε τους Υπουργούς του, στοιχείο το οποίο διαμόρφωσε τη νομική πραγματικότητα ότι ο Βασιλεύς κυβερνά. Το σχετικό ζήτημα δεν επελύθη ούτε από τη «Διπλή» Αναθεωρητική Βουλή και έτσι το Σύνταγμα του 1911 διατήρησε τα συνταγματικά ερείσματα που συνετέλεσαν στον εθνικό διχασμό. Αυτό ακριβώς το στοιχείο οδήγησε το συνταγματικό νομοθέτη του 1927 να ορίσει ότι το Υπουργικό Συμβούλιο είναι η Κυβέρνηση, διάταξη η οποία διατηρήθηκε μεν στο Σύνταγμα του 1952, αλλά αποδυναμώθηκε. Στο ισχύον Σύνταγμα, το θέμα επιλύθηκε με οριστικό τρόπο με το άρθρο 81 παρ. 1 Συντ. το οποίο ορίζει ότι την Κυβέρνηση αποτελεί το Υπουργικό Συμβούλιο, που απαρτίζεται από τον Πρωθυπουργό και τους Υπουργούς. Δια της διάταξης αυτής, κατοχυρώνεται η Κυβέρνηση υπό οργανική έννοια. Συγχρόνως η διάταξη του άρθρου 82 παρ. 1 Συντ. ορίζει ότι η Κυβέρνηση καθορίζει και κατευθύνει τη γενική πολιτική της χώρας, σύμφωνα με τους ορισμούς του Συντάγματος και των νόμων. Το Σύνταγμα μας στο άρθρο 32 παρ. 1 καθορίζει το πλαίσιο, εντός του οποίου κινείται η Κυβέρνηση, δηλαδή ορίζει την Κυβέρνηση υπό λειτουργική έννοια.

Η παρούσα μελέτη επιδιώκει να διερευνήσει τη συνταγματική ένθεση της Κυβέρνησης ως άμεσου κρατικού οργάνου, το οποίο έχει διπλή αποστολή, την αντιμετώπιση των προβλημάτων της κρατικής οντότητας αφενός και, αφετέρου την επιδίωξη της γενικής ευημερίας.

Η μελέτη διαρθρώνεται σε τέσσερα κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο επιχειρείται, οπωσδήποτε συνοπτική, παρουσίαση της σκέψης των πολιτικών στοχαστών και των εκπροσώπων της πολιτικής θεωρίας. Στο δεύτερο κεφάλαιο επιχειρείται η συγκριτική παράθεση των βασικών στοιχείων για την Κυβέρνηση στο Βρετανικό πολίτευμα, στην Ε' Γαλλική Δημοκρατία και την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας. Το τρίτο κεφάλαιο είναι η συνταγματική πορεία και η μετεξέλιξη του Υπουργικού Συμβουλίου στην Κυβέρνηση υπό οργανική και λειτουργική έννοια του ισχύοντος Συντάγματος. Στο τέταρτο κεφάλαιο, το οποίο είναι το εκτενέστερο, επιχειρείται η διαγραμματική παράθεση των ζητημάτων της Κυβέρνησης.

Είναι σαφές ότι η πληρέστερη παρουσίαση των σχετικών με τις αρμοδιότητες της Κυβέρνησης και των αντιστοίχων οργάνων της Ε.Ε. αλλά και η εκτενέστερη και ενδελεχέστερη ανάπτυξη των κυβερνητικών αρμοδιοτήτων θα υπερακόντιζε το στόχο της μελέτης αυτής, η οποία είναι η «έννοια της Κυβέρνησης». Τα ανωτέρω προβλήματα απαιτούν ιδιαίτερη προσοχή και ξεχωριστή συγγραφική δραστηριότητα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΙΔΕΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΘΕΣΜΩΝ

Ι. Από την αρχαιότητα έως την παρακμή της φεουδαρχίας

1. Η πολιτική σκέψη της κλασικής αρχαιότητας

Η πορεία και η εξέλιξη της ανθρώπινης δραστηριότητας για τη διαμόρφωση των πολιτικών θεσμών είναι μακρά και δεν υπόκειται ούτε σε αυστηρούς ούτε στους ίδιους κανόνες. Κάθε λαός ανέπτυξε με βάση τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του θεσμούς εξουσίας συνήθως μοναρχίες, οι οποίες στη διαδρομή εξελίχθηκαν σε ολιγαρχίες ή παρέμειναν μοναρχίες με χαρακτηριστικά θεοκρατίας. Οι μεγάλες παραποτάμιες καλλιέργειες της Εγγύς Ανατολής και της Αιγύπτου συνδύαζαν τους γαιοκτήμονες, τους εξαρτημένους παραγωγούς με την άμεση ή την έμμεση βασιλική ιδιοκτησία της γης, ένα μονοπώλιο που χάνεται στα βάθη των αιώνων¹. Πιο δυτικά και βόρεια αυτών των θεοκρατικών μοναρχιών αναπτύχθηκε η ελληνική ιδιαιτερότητα, εκεί όπου η βασιλεία αντικαταστάθηκε από τη δημοκρατία ή την αριστοκρατία, αν και όχι λίγες φορές η τυραννία υπήρξε η αναγκαία ενδιάμεση φάση ανάπτυξης, καθώς η νομοθεσία της υπέρ των αγροτών και οι στρατιωτικοί νεωτερισμοί της ήταν οι παράγοντες που προετοίμασαν την ελληνική πόλη του 6ου και ιδίως του 5ου αιώνα². Ακριβώς η ανάπτυξη του αυθύπαρκτου στοχαστικού «εμείς», που επέτρεψε στους αρχαίους Έλληνες την ανάπτυξη της πολιτικής, της δημοκρατίας και της φιλοσοφίας, έθεσε τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη της λογικής και των επιστημών που αντιπαρατάσσονται διαχρονικώς στη λεγόμενη «αιώνια αλήθεια» των θρησκειών³.

1. Βλ. P. Anderson, *Passages from Antiquity to Feudalism*, 1974, σε μετάφραση Ε. Οικονόμου-Αστερίου, *Από την αρχαιότητα στον φεουδαλισμό*, 1981, σ. 55-56. Πιο αναλυτικά για την Αίγυπτο, τη Βαβυλωνία, την Ασσυρία και τους Χιτιτίτες βλ. σε W.G. de Burgh, *The legacy of the ancient world*, σε μετάφραση Π. Βραχιώτη, *Η κληρονομιά του αρχαίου κόσμου*, 1970, σ. 34-52.

2. Βλ. P. Anderson, *Από την αρχαιότητα στον φεουδαλισμό*, όπ. π. σ. 41, W.G. de Burgh, *Η κληρονομιά του αρχαίου κόσμου*, όπ. π. σ. 114.

3. Βλ. Γ. Βλάχου, *Στοιχεία Πολιτικής Επιστήμης*, 1975, σ. 37 όπου σημειώνει ότι χωρίς την παρεμβολή της επιστήμης, ο κόσμος θα ήταν οριστικά διχασμένος ανάμεσα στην απόλυτη ορθολογικότητα των υπερβατικών αληθειών και την απεριόριστη σχετικότητα και απροσδιοριστία των ιστορικών βιωμάτων, που κατευθύνονται από τις προλήψεις και τα τυχαία γεγο-

Η αρχαία «πόλις» κατάφερε να μην έχει ομολογία πίστεως ούτε δόγματα, αν και η θρησκεία ήταν παρούσα στην πόλη, η οποία διοργάνωνε θρησκευτικές τελετές, ενταγμένες όμως στο πολιτικό γίγνεσθαι⁴. Πόσοι σήμερα έχουν συνειδητοποιήσει ότι η τραγωδία και εν γένει το θέατρο ήταν θρησκευτική εκδήλωση προς τιμήν του Διονύσου⁵; Οι Θεοί ήταν απλώς όντα με υπέρτερες δυνάμεις, αντίληψη που εκκινεί από τον Όμηρο και διατυπώνεται επιγραμματικά από τον Φιλόστρατο αρκετούς αιώνες μετά, ως «οι Θεοί γνωρίζουν το μέλλον, οι άνθρωποι το παρόν και οι σοφοί αυτό που πλησιάζει⁶». Οι φιλόσοφοι ωστόσο πρόλαβαν να αμφισβητήσουν την ύπαρξη των Θεών⁷ και να διαφωνήσουν μεταξύ τους για τον προσδιορισμό του μέτρου όλων των πραγμάτων. Ο Πρωταγόρας είχε βεβαιώσει «πάντων χρημάτων μέτρον είναι άνθρωπος» αντίθετα προς τον Πλάτωνα που διαβεβαίωσε ότι το μέτρο είναι ο Θεός⁸. Για τις καθημερινές υποθέσεις που προέκυπταν στην πόλι και την αντιμετώπισή τους ανέπτυξαν την πολιτική τέχνη με πρωταρχικά χαρακτηριστικά την αιδώ και την δίκη, δηλαδή τον σεβασμό και την υπόληψη των άλλων, που συμπεριλάμβαναν ως αρνητική εκδοχή την δυσπιστία, ένα κατά κυριολεξία «ηθικό αισθητήριο» καθώς και το δίκαιο⁹. Δεν μεγαλοποίησαν την αντίθεση καλού και κακού, αλλά προσπάθησαν να οριοθετήσουν το δίκαιο και το άδικο και το αληθινό από το ψευδές¹⁰.

νότα. Για την εξέλιξη της αρχαίας ελληνικής σκέψης από το έπος έως την ανάπτυξη της πολιτικής σκέψης, από την ισότητα στην υπευθυνότητα του ανθρώπου, το δικαίωμα του ισχυρότερου στην ιδανική Πολιτεία του Πλάτωνα, την αριστοτελική ταξινόμηση στην επιστήμη και τη σχέση των νέων φιλοσοφικών σχολών με την πολιτεία, πρώτα την ελληνιστική μοναρχία και ακολούθως τη Ρώμη βλ. σε T. A. Sinclair, *Ιστορία της Ελληνικής Πολιτικής Σκέψεως*, 1969, Sir M. Finley, *Politics in the Ancient World*, 1982, σε μετάφραση Σ. Βουτσάκη, *Η πολιτική στον αρχαίο κόσμο*, 1992. Για το ρόλο της θρησκείας βλ. L. Bruit Zaidman-P. Schmidt Pantel, *Le religion grecque dans les cites a l' eroque classique*, 1999, σε μετάφραση Κ. Μπούρα, *Η θρησκεία στις ελληνικές πόλεις της κλασικής εποχής*, 2001.

4. Βλ. Th. Cahill, *Sailing the Wind-Dark Sea. Why the Greeks Matter*, 2003, σε μετάφραση Ο. Παπακώστα, *Για αυτό έχουν σημασία οι Έλληνες. Ταξιδεύοντας στον οίνοπα πόντο*, 2003, σ. 333 κ.ε., Ch. Freeman, *The Greek Achievement*, 1999, σε μετάφραση . Περαντάκου-Κουκ, *Το Ελληνικό Επίτευγμα. Η θεμελίωση του Δυτικού Κόσμου*, 2004, σ. 314-317.

5. Βλ. Ch. Freeman, *Το Ελληνικό Επίτευγμα*, σ. 251 κ.ε., R. Martin-H. Metzger, *La Religion grecque*, 1976, σε μετάφραση Μ. Καρδαμίτσα, *Η θρησκεία των αρχαίων Ελλήνων*, 1992, σ. 150-151

6. Θεοί μεν γαρ μελλόντων, άνθρωποι δε γιγνομένων, σοφοί δε προστόντων αισθάνονται.

7. Κατά τη ρήση του Πρωταγόρα «περί θεού ουκ έχω ειδέναι ουτε ως, εισίν, ουτε ως ουκ εισίν» δηλαδή, σχετικά με τους θεούς, δεν γνωρίζω ούτε ότι υπάρχουν ούτε ότι δεν υπάρχουν. Βλ. *Αρχαία Ελληνική Γραμματεία, Προσωκρατικοί*, τομ. 19, σ. 34 και 35.

8. Βλ. T. A. Sinclair, *Ιστορία της Ελληνικής Πολιτικής Σκέψεως*, όπ. π. σ. 265 και 266, όπου επεξεργάζεται τις αντίθετες απόψεις του Πρωταγόρα και του Πλάτωνα.

9. Βλ. T. A. Sinclair, *Ιστορία της Ελληνικής Πολιτικής Σκέψεως*, όπ. π. σ. 81. Η αιδώς και η δίκη δεν θεραπεύουν από μόνα τους την αδικία, αλλά απαιτείται να συμπληρωθούν από την αγωγή και την εκπαίδευση των πολιτών.

10. Βλ. T. A. Sinclair, *Ιστορία της Ελληνικής Πολιτικής Σκέψεως*, όπ. π. σ. 159, όπου απο-

Αρκετά νωρίς κατηγοριοποίησαν τους τύπους των πολιτευμάτων, έννοια που σήμερα εννοούμε ως συστηματικό τρόπο συγκρότησης και άσκησης της εξουσίας¹¹. Η τριπλή κατάταξη των πολιτευμάτων, γνωστή και καταγεγραμμένη από τον Ηρόδοτο είχε υποστεί εξελικτική επεξεργασία. Αρχικά το κριτήριο κατάταξης ήταν ο αριθμός των κατόχων την εξουσίας, ένας, λίγοι, όλοι. Πολύ σύντομα συμπληρώθηκε και πλησίον της ορθής προστέθηκε μία παρεκβατική μορφή πολιτεύματος. Έτσι, η βασιλεία, η αριστοκρατία και η πολιτεία (τιμοκρατία) συνοδεύονται έκτοτε από τις παρεκκλίνουσες μορφές, την τυραννία, την ολιγαρχία και τη δημοκρατία. Το κριτήριο της διάκρισης ήταν η συγκατάθεση των κυβερνώμενων. Έτσι, τα ορθά πολιτεύματα βασιζόνταν στο νόμο ενώ οι παρεκβάσεις βασιζόνταν στη βία. Ο Αριστοτέλης χρησιμοποίησε άλλο κριτήριο. Ορθά είναι τα πολιτεύματα στα οποία η κυβέρνηση ασκείται προς όφελος των κυβερνώμενων. Αντιθέτως παρέκβαση υπάρχει όταν η διακυβέρνηση ασκείται προς όφελος των κυβερνώντων¹².

Η ανωτέρω διαπίστωση δεν εμπόδισε άλλους στοχαστές, όπως ο Πλάτων, να θέσουν ζήτημα ως προς το ποια είναι η καλύτερη δυνατή πολιτεία και ποια είναι η ιδεώδης πολιτεία¹³. Ένα άλλο ζήτημα ήταν ο φόβος της τυραννίας, μίγμα δυσπιστίας και θαυμασμού για τις ξεχωριστές προσωπικότητες που καθιστούσε την πόλη πολλές φορές μικρόψυχη ιδίως έναντι προσωπικοτήτων που είχαν διακριθεί προηγουμένως. Ο Μιλτιάδης, ο Αριστείδης, ο Θεμιστοκλής και λιγότερο ο Αλκιβιάδης έπεσαν θύματα της μικροψυχίας αυτής. Η ίδια η ιερή -για τη σύγχρονη δημοκρατία- πόλη των Αθηνών συμπεριφέρθηκε παράδοξα. Το πολίτευμά της βασιζόταν στην ελευθερία και την ισότητα, αυτά τα στοιχεία όμως δεν εμπόδισαν τον επεκτατισμό της, πηγή αδικιών αλλά και καταστροφών. Η ανάγκη, όμως, επέβαλε στους Αθηναίους να

δίδει την ανάδειξη και τη μελέτη του διπόλου αληθές και ψευδές στον Θουκιδίδη. Οι έννοιες απασχόλησαν μεταγενέστερα και τον Αριστοτέλη. Βλ. τη σχετική επεξεργασία από τον M. Adler, *Aristotle for everybody. Difficult thought Made Easy*, 1978, σε μετάφραση Π. Κοτζιά-Παντελή, *Ο Αριστοτέλης για όλους. Δύσκολος στοχασμός σε απλοποιημένη μορφή*, 4η έκδοση, 2005, σ. 187 κ.ε.

11. Στα Πολιτικά III6 1278b του Αριστοτέλη υπάρχει ο ορισμός «έστι δε Πολιτεία πόλιως τάξης των τε άλλων αρχών και μάλιστα της κυρίως πάντων». Για τη σύγχρονη έννοια βλ. αντί άλλων Κ. Μαυριά, *Συνταγματικό Δίκαιο*, 5η έκδοση, 2014, σ. 87 κ.ε., Δ. Τσάτσου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, τομ. Α', *Θεωρητικό Θεμέλιο*, Δ' έκδοση, 1994, σ. 137.

12. Βλ. Κ. Μαυριά, *Ιστορία των Πολιτικών Ιδεών*, από την Ελληνική Αρχαιότητα έως τον Ρουσσώ, 2014, σ. 43-44, G. Sabine, *Ιστορία των πολιτικών θεωριών*, σε μετάφραση Μ. Κρίσπη, σ. 111-112, Fr. Wolff, *Aristotle et la Politique*, 1991, σε μετάφραση Κ. Πετρόπουλου, *Ο Αριστοτέλης και η πολιτική*, 1995, σ. 109-117. Βλ. επίσης τη διεξοδική προσέγγιση Ε. Μικρογιαννάκη, *Παθολογία πολιτευμάτων στην αρχαιότητα*, β' έκδοση, 1991.

13. Βλ. J. de Romilly, *La Grece Antique a la decouverte de la Liberte*, 1989, σε μετάφραση Κ. Μηλιαρέση, *Η αρχαία Ελλάδα σε αναζήτηση της ελευθερίας*, 1992, σ. 200 κ.ε., T. A. Sinclair, *Ιστορία της Ελληνικής πολιτικής σκέψης*, όπ. π. σ. 171.

αρνούνταν με την εξωτερική πολιτική τους τις αρχές επί των οποίων εβάσισαν την εσωτερική πολιτική τους¹⁴.

Στα πλεονεκτήματα της οργάνωσης της αρχαίας δημοκρατίας περιλαμβάνεται η διεύρυνση του ρόλου του νόμου¹⁵ ως προσδιοριστικού της ελευθερίας στοιχείου, τόσο της πόλεως όσο και των πολιτών. Στην παρατήρηση ότι η πολιτειακή πράξη και ο πολιτικός στοχασμός αγνοούσε το οικονομικό στοιχείο δεν αντιλέγει μόνο η μεταρρυθμιστική πολιτική του Σόλωνα, η οποία βασίστηκε στην περιουσιακή κατάσταση των Αθηναίων και στην ταξινόμησή τους αλλά και η καταγραφή των στοχαστών¹⁶. Φησίν γαρ δεν ίσας είναι τα κτήσεις των πολιτών. Η ανωτέρω φράση του Φαλέα του Χαλκηδονίου¹⁷ «όλες οι περιουσίες των πολιτών πρέπει να είναι ίσες», λαμβάνει την έννοια ότι η κακή κατανομή του πλούτου είναι η αιτία όλων των διαιρέσεων και όλων των ερίδων¹⁸. Συναφής είναι η αξίωση μίας πιο δίκαιας κατανομής του πλούτου στην κωμωδία του Αριστοφάνη «Πλούτος»¹⁹, ενώ ο «Πανηγυρικός» του Ισοκράτη περιλαμβάνει τμήματα στα οποία είναι έντονες οι οικονομικές συνέπειες των πολέμων²⁰. Η πόλις ήταν πολιτεία και επίσης ήταν σύνολο πολιτών. Τα βασικά χαρακτηριστικά των πολιτών ήταν να ψηφίζουν διάφορες προτάσεις και να συγκροτούν ορκωτά δικαστήρια ή όπως το θέτει ο Αριστέλης στα Πολιτικά «ως γαρ εξουσία κοινωνείν αρχής βουλευτικής και κριτικής, πολίτην ήδη λέγομεν ταύτης της πόλεως». Είναι σαφές ότι οι πολίτες συμμετείχαν στη λήψη αποφάσεων σε θέματα γενικής πολιτικής, σε θέματα δημοσίων λειτουργιών και σε θέματα δικαστικής λει-

14. Βλ. R. Cohen, *La Democratie Athenienne*, σε μετάφραση Α. Κοντού, Αθηναϊκή Δημοκρατία. Από τη γέννηση ως το θάνατό της, 1992, σ. 96 κ.ε. και ιδίως σ. 98, T. A. Sinclair, *Ιστορία της Ελληνικής πολιτικής σκέψεως*, όπ. π. σ. 170. Βλ. επίσης J. de Romilly, *Thucydide et l' imperialisme Athenien*, 1947, σε μετάφραση Λ. Στεφάνου, *Ο Θουκυδίδης και ο Αθηναϊκός ιμπεριαλισμός*, σ. 2000.

15. Είναι γνωστή η περικοπή του Ηρόδοτου για την απάντηση του εξόριστου Δημάρατου στην αυλή του Ξέρξη σχετικά με τη σχέση των πολιτών και της πόλης τους «οιοσδήποτε κι αν είναι ελεύθερος, δεν είναι απολύτως, γιατί αναγνωρίζουν ως κύριο, το νόμο». Γνωστή επίσης είναι η φράση του Αριστοτέλη «ουκ εώμεν άρχειν άνθρωπον αλλά τον νόμον». Βλ. T. A. Sinclair, *Ιστορία της Ελληνικής Πολιτικής Σκέψεως*, όπ. π. σ. 55 και 56. Λιγότερο γνωστή είναι η φράση του Λυκόφρωντα «νόμος εγγυητής αλλήλοις των δικαίων», δηλαδή ο νόμος είναι ο εγγυητής των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Περί αυτού βλ. Αρχαία Ελληνική Γραμματεία, Προσωκρατικοί, τομ. 19, σ. 176-177.

16. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο «Οικονομικός» και οι «Πόροι» του Ξενοφώντα. Βλ. T. A. Sinclair, *Ιστορία της Ελληνικής Πολιτικής Σκέψεως*, όπ. π. σ. 166, J. de Romilly, *Η αρχαία Ελλάδα σε αναζήτηση της ελευθερίας*, όπ. π. σ. 235.

17. Για τον Φαλέα τον Χαλκηδόνιο βλ. Αρχαία Ελληνική Γραμματεία, Προσωκρατικοί, τομ. 12, σ. 74-75.

18. Βλ. T. A. Sinclair, *Ιστορία της Ελληνικής Πολιτικής Σκέψεως*, όπ. π. σ. 90.

19. Βλ. T. A. Sinclair, *Ιστορία της Ελληνικής Πολιτικής Σκέψεως*, όπ. π. σ. 166.

20. Βλ. R. Cohen, *Αθηναϊκή Δημοκρατία*, όπ. π. σ. 204, T. A. Sinclair, *Ιστορία της Ελληνικής Πολιτικής Σκέψεως*, όπ. π. σ. 167-168.

τουργίας²¹. Ο Αριστοτέλης στα Πολιτικά (Δ' 13 129b) σημειώνει τα μόρια κάθε πολιτείας, δηλαδή διακρίνει και κατατάσσει τη δράση της στο βουλευόμενο, στο περι αρχάς και στο δικάζον, θέτοντας τα θεμέλια για την οργάνωση και ίσως τη διάκριση της κρατικής εξουσίας σύμφωνα με τις επιμέρους λειτουργίες της²².

Η έννοια της δίκης ως διαδικασίας επίλυσης των διαφορών χωρίς την άσκηση βίας είναι κομβική για την συνύπαρξη στην πόλιν (όταν διδόναι δίκην αλλήλοις). Πλησίον της δίκης αναπτύχθηκε η δικαιοσύνη, δηλαδή η ισότητα της ψυχής που κατευθύνεται προς τους άλλους. Συνεπεία των ανωτέρω εννοιών αναπτύχθηκε η δικαστική πράξη στην οποία οι πολίτες οφείλουν να συμβάλλουν. Οι αλληπάλληλες δημοκρατικές μεταρρυθμίσεις μετέφεραν δικαστικές αρμοδιότητες στην εκκλησία του Δήμου των Αθηναίων, αν και μικρότεροι δικαστικοί σχηματισμοί παρέμειναν²³. Η εκκλησία του Δήμου συζητούσε τα θέματα που προετοίμαζε η Βουλή των 500, αν και συχνά η εκκλησία του Δήμου τροποποιούσε την ημερήσια διάταξη. Η Βουλή των 500 που λειτουργούσε ως διαρκής επιτροπή της εκκλησίας του Δήμου ήταν αρμόδια επίσης να παρακολουθεί τη δράση των δημόσιων λειτουργών²⁴.

Ο καταστροφικός πελοποννησιακός πόλεμος μετέτρεψε την ηττημένη Αθήνα σε χώρο που εξειδικεύτηκε σε στρατιωτικά ζητήματα περισσότερο από το παρελθόν. Η δημοκρατία του 4ου αιώνα έγινε πιο αποτελεσματική αλλά και λιγότερο δημοκρατι-

21. Βλ. T. A. Sinclair, *Ιστορία της Ελληνικής Πολιτικής Σκέψεως*, όπ. π. σ. 326, όπου θεωρεί ότι το σχήμα δεν ανταποκρίνεται στην διάκριση της εξουσίας σε νομοθετική, εκτελεστική, δικαστική, διότι οι αρχαίοι δικαστές δεν ήταν επαγγελματίες. Βλ. επίσης Th. Cahill, Γ' αυτό έχουν σημασία οι Έλληνες, όπ. π. σ. 176.

22. Βλ. Fr. Wolff, *Ο Αριστοτέλης και η πολιτική*, όπ. π. σ. 121 και 126

23. Βλ. T. A. Sinclair, *Ιστορία της Ελληνικής Πολιτικής Σκέψεως*, όπ. π. σ. 23, O A. Biscardi, *Diritto Greco Antico*, 1982, σε μετάφραση Π. Δημάκη, *Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο*, σ. 93-103 παρουσιάζει τις μεταρρυθμίσεις του Δράκοντα, του Σόλωνα και του Κλεισθένη. O D. Mac Dowell, *The Law in classical Athens*, 1978, σε μετάφραση Γ. Μαθιουδάκη, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων*, 1986, σ. 47-48 παρουσιάζει τη γνώμη ότι η Ηλιαία ως λέξη σημαίνει συνέλευση. Η Ηλιαία κατά τη γνώμη αυτή ήταν η εκκλησία του Δήμου όταν ασκούσε δικαστικά καθήκοντα. Ως προς τους άλλους δικαστικούς σχηματισμούς, η Αθήνα της κλασικής εποχής θεωρείται η κοιτίδα του σύγχρονου συστήματος των ορκωτών δικαστηρίων που αποτελούνται από κοινούς πολίτες χωρίς προσόντα. Βλ. Ch. Starr, *The Birth of Athenian Democracy: The Assembly in the Fifth Century b.c.*, 1990, σε μετάφραση Μ. Καρδαμίτσα-Ψυχογιού, 1991, σ. 79, όπου σημειώνει ότι αι εισαγγελία του δήμου (καταγγελία προς τον λαό) για τα αδικήματα προδοσίας, της απόπειρας ανατροπής της δημοκρατίας και της διαφθοράς. Αυτή τουλάχιστον ήταν η διαδικασία κατά του Μιλτιάδη μετά την ατυχή εκστρατεία στην Πάρο.

24. Βλ. N. Πανταζόπουλου, *Ρωμαϊκόν Δίκαιον εν διαλεκτική συναρτήσει προς το Ελληνικόν*, Πανεπιστημιακά μαθήματα, Δ' έκδοσις αναθεωρηθείσα, 1967, σ. 241, S.C. Todd, *Athens and Sparta*, 1996, σε μετάφραση Χ. Φαράκλα, *Αθήνα και Σπάρτη*, 2005, σ. 56 και 57, S. Hornblower, *Γέννηση και εξέλιξη των δημοκρατικών θεσμών στην αρχαία Ελλάδα*, σε John Dunn (επιμ.), *Democracy, The unfinished Journey, 508 BC to AD 1993*, 1992, σε μετάφραση Π. Χιωτέλη και Α. Παρίση, *Δημοκρατία, Το Ταξίδι που δεν τελείωσε*, 508 π.Χ. - 1993 μ.Χ., 1997, σ. 1-21, εδώ σ. 16-17.

κή²⁵. Η δυσπιστία έναντι των ικανοτήτων του πλήθους να διοικήσει και να λάβει τις ενδεικνυόμενες αποφάσεις αποτέλεσε την αφετηρία του Πλάτωνα, ο οποίος, πριν καταλήξει στην αγροτική αριστοκρατία των Νόμων²⁶, θεώρησε ως απάντηση στο πρόβλημα του κυβερνάν την επίτευξη του αγαθού της δικαιοσύνης²⁷, μέσω της λειτουργικής ταξινόμησης των ανθρώπων εντός της Πολιτείας. Οι φύλακες ή βασιλικοί άνδρες, οι επίκουροι και οι γεωργοί και δημιουργοί είναι οι τρεις κατηγορίες στις οποίες εντάσσεται το σύνολο των ανθρώπων της Πολιτείας. Οι εν λόγω κατηγορίες αντιστοιχούν στις τρεις ψυχικές δυνάμεις, τη λογική, τη θυμική και την επιθυμητική, που με τη σειρά τους αντιστοιχούν στη σοφία, την ανδρεία και τη σωφροσύνη. Οι δύο πρώτες κατηγορίες στερούνται ατομικής ιδιοκτησίας και υπόκεινται σε αυστηρή πειθαρχία. Οι επίκουροι εκτελούν τις αποφάσεις των φυλάκων. Οι γεωργοί και οι δημιουργοί δεν διαθέτουν πολιτικά δικαιώματα, διαθέτουν όμως αστικά δικαιώματα, δηλαδή σ' αυτούς επιτρέπεται η ιδιοκτησία, ο γάμος, οι ιδιωτικές συναλλαγές και η οικονομική δραστηριότητα²⁸.

Η άνοδος του βασιλείου της Μακεδονίας, η ιδιοφυΐα του Φιλίππου και η αριστοτελική καθοδήγησης τόλμη του Αλεξάνδρου οδήγησε τις δημοκρατίες των πόλεων-κρατών σε παρακμή, παρά τις προειδοποιήσεις του Ισοκράτη²⁹. Η αντικατάσταση της παντοκρατορίας του Αλεξάνδρου από τα κράτη των στρατηγών του διαμόρφωσε νέα πραγματικότητα. Ο ελληνισμός, αν σημαίνει χρήση της ελληνικής γλώσσας δεν σημαίνει πια και εθνική ομοιογένεια, ο πολίτης αντικαταστάθηκε από τον υπήκοο, ο οποίος δεν συνέπραττε στην άσκηση της εξουσίας, αλλά παρακολουθούσε παθητικά τις εντολές του μονάρχη. Η γένεση και η ανάπτυξη του ατομικισμού σηματοδοτούν την ελληνιστική περίοδο³⁰.

2. Η ελληνιστική περίοδος

Η διακυβέρνηση στα κράτη της ελληνιστικής μοναρχίας ανήκει στον ηγεμόνα και ασκείται από αυτόν. Ο ηγεμόνας συμβόλιζε την απόλυτη εξουσία, ταυτοχρόνως υλοποιούσε την εξουσιαστική επιβολή του παραμερίζοντας την αναπροσαρμοστική λει-

25. Βλ. S. Hornblower, Γέννηση και εξέλιξη των δημοκρατικών θεσμών στην αρχαία Ελλάδα, όπ. π. σ. 15.

26. Βλ. Κ. Μαυριά, Ιστορία των πολιτικών ιδεών, όπ. π. σ. 101-102.

27. Βλ. Κ. Μαυριά, Ιστορία των πολιτικών ιδεών, όπ. π. σ. 31.

28. Για την ταξινόμηση των ανθρώπων στην πολιτεία βλ. Κ. Popper, Η ανοιχτή κοινωνία και οι εχθροί της, τομ. Α', 1980, σε μετάφραση Ε. Παπαδάκη, σ. 161 κ.ε., Κ. Δεσποτόπουλου, Πολιτική Φιλοσοφία του Πλάτωνος, 2η έκδοση, 1980, σ. 98.

29. Βλ. Κ. Μαυριά, Ιστορία των πολιτικών ιδεών, όπ. π. σ. 27. Βλ. επίσης Τ. Α. Sinclair, Ιστορία της Ελληνικής Πολιτικής Σκέψης, όπ. π. σ., G. Sabine, Ιστορία των πολιτικών θεωριών, όπ. π. σ. 146.

30. Βλ. Κ. Μαυριά, Ιστορία των πολιτικών ιδεών, όπ. π. σ. 49, G. Sabine, Ιστορία των πολιτικών θεωριών, όπ. π. σ. 165.

τουργία της πολιτικής, δηλαδή επέβαλε την πλήρη περιθωριοποίηση τόσο της πολιτικής συμμετοχής όσο και του πολιτικού στοχασμού. Οι αντιλήψεις της εποχής εκφράζονται μέσω των τριών φιλοσοφικών σχολών, των Κυνικών³¹, των Στωικών³² και των Επικούρειων³³. Εξ αυτών οι Στωικοί θεμελιώνουν φιλοσοφικά και αιτιολογούν τη νέα τάξη πραγμάτων, καθώς μεταξύ άλλων διδάσκουν την υπακοή στην εξουσία και τη συγκατάθεση σε αυτήν. Ο ηγεμών θεωρείται ο ενσάρκωτης του νόμου, είναι ευφυής, ευεργέτης, δίκαιος, καλός, χαρακτηριστικά τα οποία αργότερα θα χρησιμεύσουν για την αιτιολόγηση της ελέυ Θεού μοναρχίας ως μέσου ενότητας και ομοιογένειας του κράτους. Η στωική διδασκαλία προετοίμασε την μετάβαση στη ρωμαϊκή κυριαρχία καθώς δεν ενδιαφέρθηκε για την πορεία της κοινωνίας και την κυβέρνηση, στοιχεία τα οποία παρέμειναν υποθέσεις των μοναρχών και των υπηρετών τους. Η Ρώμη, ως πολιτειακός οργανισμός, υπόκειτο σε διαρκείς μεταβολές. Από τη βασιλεία στη μοναρχία, ακολούθως στο μικτό σύστημα και πάλι στην μοναρχία, η Ρωμαϊκή Πολιτεία είναι αφ' εαυτής η «πολιτειών ανακύκλωση», που σύμφωνα με τον Πολύβιο είναι η φυσική τάξη πραγμάτων³⁴.

31. Οι Κυνικοί οφείλουν το όνομα τους στη σχολή που ίδρυσε ο Αντισθένης, μαθητής του Γοργία, ο οποίος δίδασκε στο γυμνάσιο Κυνόσαργες. Επικρίνουν την πόλη-κράτος, επιδιώκουν την ηθική αυτάρκεια, εξυμνούν τη φύση και επιστρέφουν στη φυσική ζωή. Βλ. Ακ. Μπαγιόνα, Η πολιτική φιλοσοφία των Κυνικών, 1970, ο οποίος τονίζει τον ανθρωπιστικό χαρακτήρα της σκέψης των κυνικών. Οι ιδέες για την κατάργηση της δουλείας και η απόρριψη του νόμου ως πλαισίου λειτουργίας των ανθρώπινων σχέσεων επιβιώνουν, αν και με άλλες μορφές, έως σήμερα. Βλ. επίσης Κ. Μαυριά, Ιστορία των πολιτικών ιδεών, όπ. π. σ. 50, G. Sabine, Ιστορία των πολιτικών θεωριών, όπ. π. σ. 148 και 154 κ.ε, ιδίως σ. 155 όπου σημειώνει ότι η ιδέα των Κυνικών ότι όλοι, ανεξαρτήτως φυλής και συνθηκών ελευθερίας ή δουλείας είναι ίσοι, βασίζεται στην αδιαφορία.

32. Για τους Στωικούς, ο σκοπός είναι η επίτευξη της αρετής μέσω της αυτάρκειας και της εσωτερικής ανεξαρτησίας της ψυχής. Το τρίπτυχο των Στωικών είναι: Ακολουθία τη φύση, τη λογική και την αρετή. Βλ. W.G. de Burgh, Η κληρονομιά του αρχαίου κόσμου, όπ. π. σ. 220-222, Κ. Μαυριά, Ιστορία των πολιτικών ιδεών, όπ. π. σ. 54 όπου συμπυκνώνει τη στωική φιλοσοφία στην α) άσκηση της θέλησης, β) την εγκράτεια, γ) την υπακοή στην εξουσία, δ) την πεποίθηση για την τελειότητα της φύσης, ε) την εμπιστοσύνη στη λογική και την καλοσύνη του κόσμου. Βλ. επίσης G. Sabine, Ιστορία των πολιτικών θεωριών, όπ. π. σ. 165 όπου σημειώνει ότι ο στωικισμός είναι ελληνιστική και όχι ελληνική σχολή. Σημειώνει επίσης την παρατήρηση του Πλουτάρχου ότι ο Μ. Αλέξανδρος ίδρυσε το είδος του κράτους που είχε προτείνει ο Ζήνων.

33. Οι Επικούρειοι συμφωνούν με τους Στωικούς ότι ο σκοπός είναι η διαμόρφωση του σοφού ανθρώπου. Ωστόσο, διαφωνούν ως προς τον τρόπο επίτευξης. Οι Επικούρειοι προκρίνουν τη λογική απόλαυση όλων όσων προσφέρει ο κόσμος. Ο σοφός κυριαρχεί στις περιστάσεις. Βλ. W.G. de Burgh, Η κληρονομιά του αρχαίου κόσμου, όπ. π. σ. 220. Το γενναιότερο σημείο της επικουρείας διδασκαλίας ήταν ότι οι θεοί δεν ενδιαφέρονται να τους βλάψουν. Βλ. περί αυτού G. Sabine, Ιστορία των πολιτικών θεωριών, όπ. π. σ. 151.

34. Βλ. Κ. Μαυριά, Ιστορία των πολιτικών ιδεών, όπ. π. σ. 60 κ.ε., G. Sabine, Ιστορία των πολιτικών θεωριών, όπ. π. σ. 175 όπου σημειώνει ότι ο Πολύβιος τροποποίησε την παλαιά θεω-

- Frotscher W., Die Entwicklung des Inkompatibilitätsprinzips im neueren deutschen Verfassungsrecht, σε DVBl, 1969, σ. 821.
- Frotscher W., Regierung als Rechtsbegriff. Verfassungsrechtliche und Staatstheoretische Grundlagen unter Berücksichtigung der englischen und französischen Verfassungsentwicklung, 1975.
- Gehrig N., Parlament-Regierung-Opposition, Dualismus als Voraussetzung für eine parlamentarische Kontrolle der Regierung, 1969.
- Gely M.-J., La separation des pouvoirs. Discussion autour d' un dogme constitutionnels σε Le Droit figure du droit politique, Etudes offertes au professeur M. Mialle, Faculte de droit de Montpellier, том. I, 2008.
- Godechot J., Les Institutions de la France sous la Revolution et l' Empire, 2η έκδοση, 1968.
- Gooch G. P., Der aufgeklärte Absolutismus σε Historia Mundi, επιμ. F. Valjavec, том. IX, 1960, σ. 65 κ.ε.
- Grauhan R.-R., Der Bundespräsident – Aktiv oder neutral?, σε JR 1965, σ. 379-383.
- Greaves H. R. G., Grundlagen der politischen Theorie, Politica, Abhandlungen und Texte zur politischen Wissenschaft, том. 2, 1960.
- Greenwood J. and Wilson D., Public Administration in Britain today, 2η έκδοση, 1989.
- Gross R., Zur geschäftsführenden Regierung, σε DÖV, 1982, σ. 1008 κ.ε.
- Grüber D., Die Stellung des Regierungschefs in Deutschland und Frankreich, 1964.
- Guchet Y., Histoire Constitutionnelle francaise (1789-1958) 3η έκδοση, 1993.
- Häberle P., Retrospektive Staats(rechts)lehre oder realistische Gesellschaftslehre?, Zu Ernst Forsthoff: Der Staat der Industrie Gesellschaft, σε ZHR, 1972, σ. 425 κ.ε.
- Hatschek J., Englische Verfassungsgeschichte, Bis zum Regierungsantritt der Königin Viktoria. Βελτιωμένη και συμπληρωμένη έκδοση της έκδοσης του 1913 από τους W. Kienast und G. Ritter, 1978.
- Hauriou An.-J. Gicquel-P. Gelard, Droit Constitutionnel et Institutions Politiques, 6η έκδοση, 1975.
- Helms L., Das Amt des deutschen Bundeskanzlers in historisch und international vergleichender Perspektive, σε ZParl, том. 27, 1996, σ. 697-711.
- Herzog R., Allgemeine Staatslehre, 1971.
- Herzog R., Art. 62 σε Maunz – Dürig, Grundgesetz Kommentar, том. III, Art. 38-91, 1987.
- Herzog R. Art. 63 σε Maunz – Dürig, Grundgesetz Kommentar, том. III, Art. 38-91, 1987.
- Herzog R., Art. 66 σε Maunz – Dürig, Grundgesetz Kommentar, том. III, Art. 38-91, 1987.
- Herzog R., Art. 67 σε Maunz – Dürig, Grundgesetz Kommentar, том. III, Art. 38-91, 1987.

- Herzog R., Art. 68 σε Maunz – Dürig, Grundgesetz Kommentar, τομ. III, Art. 38-91, 1987.
- Herzog R., Art. 69 σε Maunz – Dürig, Grundgesetz Kommentar, τομ. III, Art. 38-91, 1987.
- Hesse H., Grundzüge des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland, 20^η έκδοση, 1995.
- Hesse K., Grundzüge des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland, ανατύπωση της 20^{ης} έκδοσης, 1999.
- Hesse K., Grundzüge des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland, 16^η έκδοση, 1988.
- Hinze O., Staat und Gesellschaft unter dem ersten König, σε Reg G. Oestreich (επιμ.), Regierung und Verwaltung, Gesamte Abhandlungen, τομ. III, 2^η έκδοση 1967, σ. 313 κ.ε.
- Hug Kl., Das Regierungsfunktion als Problem der Entscheidungsgewalt, 1971.
- Jarass H., Politik und Bürokratie als Elemente der Gewaltenteilung, 1975.
- Jellinek G., Allgemeine Staatslehre, 1920 Rausch H., Bundestag und Bundesregierung, 4^η έκδοση, 1976.
- Junker E.-U., Die Richtlinienkompetenz des Bundeskanzlers, 1965.
- Kadner G., Die Richtlinienkompetenz des Bundeskanzlers gegenüber der Sonderstellung einzelner Bundesminister unter besonderer Berücksichtigung des Bundesministers der Verteidigung, 1970.
- Karehnke H., Reform der Struktur von Bundesregierung und Bundesverwaltung, σε DÖV 1974, σ. 115 κ.ε.
- Kassimatis G., Der Bereich der Regierung, 1967.
- Kelsen H., Allgemeine Staatslehre, 1925.
- Kelsen H., Der Staat als Integration, 1930.
- Kelsen H., Die Lehre von den drei Gewalten oder Funktionen des Staates σε Festschrift zu Kants 200 Geburtstag, 1927.
- Kelsen H., Hauptprobleme der Staatslehre, 1923, επανέκδοση 1960.
- Kewenig W., Zur Rechtsproblematik der Koalitionsvereinbarungen, σε AÖR 1965, σ. 182 κ.ε.
- Kishlansky M., A Monarchy Transformed. Britain 1603-1714, 1997.
- Kiwitz H., Die Auflösung des Bundestages nach dem Grundgesetz der Bundesrepublik Deutschland, 1962.
- Klein E., Politische Staatssekretäre und parlamentarische Kontrolle, σε DÖV 1974, σ. 590 κ.ε.
- Klein Fr., Art. 20 σε H. Von Mangoldt-Fr. Klein, Das Bonner Grundgesetz, Kommentar, 2^η έκδοση 1957.
- Korte K.-R., Die Regierungserklärung als Führungsinstrument der Bundeskanzler, σε ZParl, τομ. 33, 2002, σ. 452-462.

- Kröger K., Der Parlamentarische Staatssekretär - Gehilfe oder Mimikry des Ministers? σε DÖV 1974, σ. 585 κ.ε.
- Kröger Kl., Die Ministerverantwortlichkeit in der Verfassungsordnung der Bundesrepublik Deutschland, 1972.
- Krüger H., Allgemeine Staatslehre, 2 έκδοση, 1966.
- Krüger H., Die Regierungsakt vor den Gerichten, σε DöV 1950, σ. 536 κ.ε.
- Küchenhoff E. και G., Allgemeine Staatslehre, 7^η έκδοση, 1971.
- Küchenhoff E., Die Präsentationskapitulation des Bundeskanzlers gegenüber dem Bundespräsidenten, σε DÖV 1966, σ. 675 κ.ε.
- Küchenhoff E., Missvertrauensantrag und Vertrauensfrageersuchen σε DÖV, 1967, σ. 116 κ.ε.
- Küster B., Art. 62 σε D. Hömig – H. A. Wolff (επιμ.), Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. Handkommentar, 11^η έκδοση, 2016, σελ. 491.
- Küster B., Art. 63 σε D. Hömig – H. A. Wolff (επιμ.) Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. Handkommentar, 11^η έκδοση, 2016, σ. 493.
- Küster B., Art. 64 σε D. Hömig – H. A. Wolff (επιμ.), Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland, Handkommentar, 11^η έκδοση, 2016, σ. 494 κ.ε.
- Küster B., Art. 68 σε D. Hömig – H. A. Wolff (επιμ.), Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland, Handkommentar, 11^η έκδοση, 2016, σ. 506.
- Küster B., Art. 66 σε D. Hömig – H. A. Wolff (επιμ.), Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland, Handkommentar, 11^η έκδοση, 2016, σ. 502.
- Küster, Art. 69 σε D. Hömig – H. A. Wolff (επιμ.), Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland Deutschland, Handkommentar, 11^η έκδοση, 2016, σ. 507.
- Langer M., Recht und Praxis der Regierungsbildung im Bund, 1969.
- Latinak P.- J., Der Vizekanzler, 1969.
- Leisner W., Demokratie, Selbsterstörung einer Staatsform, 1979.
- Leisner W., Regierung als Macht kombinierten Ermessens σε J.Z. 1968, σ. 727 κ.ε.
- Liesegang H., Art. 62 σε I. von Münch (επιμ.), Grundgesetz Kommentar, τομ. 2, Art 21 bis 69, 2^η έκδοση, 1983., σελ. 843.
- Liesegang H., Art. 63 σε I. von Münch (επιμ.) Grundgesetz Kommentar, τομ. 2, Art 21 bis 69, 2^η έκδοση, 1983, σ. 852.
- Liesegang H., Art. 64 σε I. von Münch (επιμ.), Grundgesetz Kommentar, τομ. 2, Art 21 bis 69, 2^η έκδοση, 1983, σ. 863.
- Liesegang H., Art. 67 σε I. von Münch (επιμ.), Grundgesetz Kommentar, τομ. 2, Art 21 bis 69, 2^η έκδοση, 1983, σ. 908.
- Liesegang H., Art. 69 σε I. von Münch (επιμ.), Grundgesetz Kommentar, τομ. 2, Art 21 bis 69, 2^η έκδοση, 1983, σ. 936.
- Liesegang H., Art. 66 σε I. von Münch (επιμ.), Grundgesetz Kommentar, τομ. 2, Art 21 bis 69, 2^η έκδοση, 1983, σ. 902.

- Liesegang, H. Art. 68 σε I. von Münch (επιμ.), Grundgesetz Kommentar, τομ. 2, Art 21 bis 69, 2^η έκδοση, 1983, σ. 913.
- Loewenstein K., Staatsrecht und Staatpraxis von Grossbritannien, τομ. I., Parlament-Regierung-Parteien, 1967.
- Loewenstein K., Verfassungslehre, 3^η ανατύπωση της 2^{ης} έκδοσης, 1973.
- Loewenstein K., Verfassungslehre, 3^η έκδοση, 1975.
- Loveland J., Constitutional Law. A critical introduction, 2η έκδοση, 2000.
- Magiera S., Parlament und Staatsleitung in der Verfassungsordnung des Grundgesetzes, 1979
- Maitland F.N., The Constitutional History of England. A course of lectures delivered, 1993.
- Marten O., Rechtsstaat und Gewaltenmonopol, 1975.
- Mattern K.H., Grundlinien des Parlaments, 1969.
- Maunz Th., Art. 20 GG σε Th. Maunz-G. Dürig-R. Herzog, Kommentar zum Grundgesetz, 4^η έκδοση, 1974.
- Maunz Th., Art. 62 GG σε Th. Maunz-G. Dürig-R. Herzog, Kommentar zum Grundgesetz, 4^η έκδοση, 1974.
- Maurer H., Vorzeitige Auflösung des Bundestages, σε DÖV, 1982, σ. 1001 κ.ε.
- Meder W., Art. 62 σε Bonner Kommentar zum Grundgesetz.
- Melin F.-Soucramanien-P. Pactet Droit Constitutionnel, 37η έκδοση, 2019.
- Meyer H., Anmerkung zu BVerfGE 62 S. 1 σε DÖV, 1983, 243 κ.ε.
- Müller M., Das konstruktive Misstrauensvotum σε ZParl 3, 1973, σ. 275 κ.ε.
- Münch F., Die Bundesregierung, 1954.
- Neubauer Fr., Neuwahlen und Grundgesetz, σε DÖV, 1973, σ. 597 κ.ε.
- Nierhaus M., Verfassungsrechtliche Probleme des Kanzlerrücktritts, σε J.R. 1975, σ. 265 κ.ε.
- Oberreuter H., Parlament und Regierung, 1977.
- Oldiges M., Die Bundesregierung als Kollegium, 1978.
- Oldiges M., Die interimistische Weiterführung der Amtsgeschäfte des Bundeskanzlers durch den Vizekanzler, DVBl, 1975, σ. 79 κ.ε.
- Pieroth B., Art. 62 σε H. Jarass- B. Pieroth, Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. Kommentar, 14^η έκδοση, 2016, σ. 827.
- Pieroth B., Art. 63 σε H. Jarass- B. Pieroth, Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. Kommentar, 14^η έκδοση, 2016, σ. 828.
- Pieroth B., Art. 64 σε H. Jarass- B. Pieroth, Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland, Kommentar, 14^η έκδοση, 2016, σ. 830 κ.ε.
- Pieroth B., Art. 67 σε H. Jarass- B. Pieroth, Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland Kommentar, 14^η έκδοση, 2016, σ. 838.
- Pieroth B., Art. 68 σε H. Jarass- B. Pieroth, Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland, Kommentar, 14^η έκδοση, 2016, σ. 839.

- Pieroth B., Art. 69 σε H. Jarass- B. Pieroth, Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland Kommentar, 14^η έκδοση, 2016, σ. 841.
- Pieroth B., Art. 65a σε H. Jarass- B. Pieroth, Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland, Kommentar, 14^η έκδοση, 2016, σ. 836.
- Pieroth B., Art. 66 σε H. Jarass- B. Pieroth, Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland, Kommentar, 14^η έκδοση, 2016, σ. 837.
- Pilz F., Einführung in das politische System des Bundesrepublik Deutschland, 1977.
- Pirker T., Die Verordnete Demokratie, 1977.
- Ppophet J., The Structure of Government, 2η έκδοση, 1971.
- Prelot M., Institutions Politiques et Droit Constitutionnel, 5η έκδοση, 1972.
- Prelot M.-Boulois J., Institutions Politiques et Droit Constitutionnel, 7η έκδοση, 1978.
- Puhl Th., Die Minderheitsregierung nach dem Bonner Grundgesetz, 1986.
- Punnett R.M., British Government and Politics, 3η έκδοση, 1976.
- R. Schuster (επιμ.), Deutsche Verfassungen, 1992.
- Rausch H., Bundestag und Bundesregierung, 4^η έκδοση, 1976.
- Redeker K., Kann gemäss Art. 84 Abs. 8 GG auch der einzelne Fachminister allgemeine Verwaltungsvorschriften mit Zustimmung des Bundesrates erlassen? σε DÖV 1952, σ. 235 κ.ε.
- Rehn G., Das Misstrauensvotum nach dem Grundgesetz der Bundesrepublik Deutschland 1955.
- Rein H., Die verfassungsrechtliche Kompetenz des Bundespräsidenten bei der Bildung der Bundesregierung, σε JZ, 1969, σ. 573 κ.ε.
- Röttger H.E., Konstruktives Misstrauensvotum gegen den geschäftsführenden Bundeskanzler? σε Jus 1975, σ. 358 κ.ε.
- Sautel G., Histoire des Institutions Publiques depuis la Revolution Francaise, 2η έκδοση, 1970.
- Schäfer H., Der Parlamentarische Staatssekretär im deutschen Regierungssystem σε DÖV 1969, σ. 253 κ.ε.
- Schambeck H., Die Ministerverantwortlichkeit, 1971.
- Scheller R., Die vorzeitige Beendigung des Wahlperiode durch Auflösung des Bundestages, 1978.
- Schelsky H., Mehr Demokratie oder mehr Freiheit, σε του ιδίου, Systemüberwindung. Demokratisierung und Gewaltenteilung, Grundsatzkonflikte der Bundesrepublik, 2^η έκδοση, 1973.
- Schenke W.-R., Art. 64 σε Bonner Kommentar zum Grundgesetz.
- Schenke W.-R., Art. 67 σε Bonner Kommentar zum Grundgesetz.
- Schenke W.-R., Das parlamentarische Regierungssystem in der Bundesrepublik, σε DÖV 1957, σ. 633 κ.ε.

- Schenke W.-R., Zur verfassungsgerichtlichen Problematik der Bundestagsauflösung, σε NJW, 1983, σ. 150 κ.ε.
- Scheuner U. Das Wesen des Staates und der Begriff des Politischen in der neueren Staatslehre σε Staatsverfassung und Kirchenordnung, Festgabe für R. Smend zum 80 Geburtstag, 1962, σ. 260.
- Scheuner U., Der Bereich der Regierung, σε Festgabe für Smend, 1952, σ. 253 κ.ε.
- Scheuner U., Der Bereich der Regierung, σε Rechtsprobleme in Staat und Kirche, Festgabe für R. Smend zum 70. Geburtstag, Göttinger Rechtswissenschaftliche Studien, τομ. 3, 1952.
- Scheuner U., Die Kontrolle der Staatsmacht im demokratischen Staat, 1977.
- Scheuner U., Die Lage des parlamentarischen Regierungssystemes in der Bundesrepublik σε DÖV 1974, σ. 433 κ.ε.
- Schlichting G., Zur Auslegung des Art. 68 G.G. durch des Bundesverfassungsgericht, σε JZ, 1984, 120 κ.ε.
- Schmidt- Jortzig E., Das rechtliche Fundament der Ministerinkompatibilität unter dem Grundgesetz, σε ZStW, τομ. 130, 1974, σ. 313.
- Schmitt C., Verfassungslehre, 3^η έκδοση 1954.
- Schneider H., Die Regierungsbildung nach dem Bonner Grundgesetz, σε NJW 1953, σ. 1330 κ.ε.
- Schneider O., Die Ministerverantwortlichkeit in der Bundesrepublik Deutschland, 1959.
- Schneider H.-P./Zeh W., Regierungsbildung. Koalitionen, Kanzlerwahl und Kabinettsbildung σε H. – P. Schneider/ W. Zeh (επιμ.), Parlamentsrecht und Parlamentspraxis, 1989, σ. 1297-1324.
- Schröder M., Parlamentsauflösung bei gesicherten Mehrheitsverhältnissen, σε JZ, 1982, σ. 786 κ.ε.
- Seuffert W., Freiheit der Politik und Grenzen des Rechts, AöR 108, 1983, σ. 403 κ.ε.
- Schnapp Fr., Art 20 GG σε I.v. Münch, Grundgesetz Kommentar, Band I, 3^η έκδοση, 1985.
- Smend R., Die politische Gewalt im Verfassungsstaat und das Problem der Staatsform σε (του ιδίου) Staatsrechtliche Abhandlungen und andere Aufsätze, 1968, 2^η έκδοση.
- Sontheimer K., Staatsidee und staatliche Wirklichkeit heute in Beiträge zur Theorie und Kritik der pluralistischen Demokratie, Schriften der Bundeszentrale für politische Bildung, 3^η έκδοση, 1970, σ. 21.
- Stark C., Theorie des Rechtsstates, 1970.
- Steffani W., Vertrauensfrage zwecks Neuwahl?, σε ZParl, τομ. 13, 1982, σ. 573 κ.ε.
- Steiger H., Organisatorische Grundlagen des parlamentarischen Regierungssystems, 1973.

- Strebel H., Der völkerrechtliche Begriff der Regierung, σε Th. Stammen (επιμ.) Strukturwandel der modernen Regierung, 1968, σ. 337 κ.ε.
- Sturm G., Die Inkompatibilität. Eine Studie zum Problem der Unvereinbarkeiten im geltenden deutschen Staatsrecht, 1967.
- Thaysen U., Parlamentarisches Regierungssystem in der Bundesrepublik Deutschland, 1976. Schmidt – Bleibtreu B/Klein Fr., Kommentar zum Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland, 5^η έκδοση, 1980.
- Trossman H., Parlamentsrecht des Deutschen Bundestages, Ergänzungsband, 1981.
- Trossman H., Parlamentsrecht des Deutschen Bundestages, Kommentar, 1977.
- Veen Th, Die Vereinbarkeit von Regierungsamtsamt und Aufsichtsratsmandat in Wirtschaftsunternehmen, 1996.
- Vitzthum W.-G., Parlament und Planung: zur verfassungsgerechten Zuordnung des Funktionen von Bundesregierung und Bundestag bei der politischen Planung, 1978.
- Von Beyme Kl., Das politische System der Bundesrepublik Deutschland. Eine Einführung, 1979.
- von Beyme Kl., Die parlamentarischen Regierungssysteme in Europa, 1970.
- von Beyme Kl., Die parlamentarischen Regierungssysteme in Europa, 2^η έκδοση, 1973.
- von Beyme Kl., Repräsentation und parlamentarisches Regierungssystem, σε PVS, 1965, σ. 145 κ.ε.
- von Mangoldt H., Die Auflösung des Bundestages σε DÖV, 1950, σ. 697 κ.ε.
- von Wick G., Kompetenzenwahrnehmung im Bereich der Bundesregierung, 1957.
- Wade E.C.S. and A.W. Bradley, Constitutional and Administrative Law, 10^η έκδοση, 1985.
- Wolff H. J. και Bachof O., Verwaltungsrecht, 9^η έκδοση, 1974, τομ. I.
- Württemberg Th., Staatsrechtliche Probleme politischer Planung, 1979.
- Zeh W., Bundestagauflösung über die Vertrauensfrage, σε ZParl, 1983, 119 κ.ε.
- Zippelius R., Allgemeine Staatslehre, 4^η έκδοση, 1973.